

"DEVONU LUG'ATIT TURK" TARIXI

Shokorullah Ghiyasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XI asrda yashab ijod qilgan mashhur olim Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yaratilgan "Devonu Lug'atit Turk" asarining yaratilish tarixi, mazmuni, tuzilishi, tilshunoslikka qo'shgan hissasi va keyingi avlod ilmiy tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi keng yoritilgan. Asar o'z davridagi turkiy tillarning boy leksik va madaniy merosini saqlab qolgan, va bugungi kunda ham qadimiy turkiy tilshunoslikning bebaho manbasi sifatida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: Mahmud Qoshg'ariy, Devonu Lug'atit Turk, tilshunoslik, turkiy tillar, tarix, leksikografiya, O'rta asr, til tarixi, qadimgi manba.

Har bir xalqning o'z tarixini anglashda, eng avvalo, uning tili va adabiyoti, yozma manbalari alohida o'rin tutadi. Bu borada turkiy xalqlarning tarixini o'rganishda Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu Lug'atit Turk" asari muhim manba bo'lib xizmat qiladi. XI asrda yozilgan ushbu asar nafaqat lug'aviy boylikni, balki o'sha davrdagi turkiy xalqlarning madaniy, ijtimoiy, diniy, etnografik hayotini ham o'zida mujassamlashtirgan.

"Devonu lug'atit turk" asari 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan. U uch tomдан iborat bo'lib, 1915-1917-yillarda Istanbul shahrida nashr etilgan. Olim S.Mutalliboyev asar tarjimasini ustida samarali ishlab, uni 1960-1963-yillar davomida uch tomda o'zbek tilida nashr qildirdi. Mahmud Qoshg'ariyning bu asari kirish va lug'at qismidan iborat. Muallif asarning kirish qismida "Devonu lug'atit turk"ning yaratilish sabablari, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zlarning tuzilishida qo'llanadigan harflar, turkiy qabilalarning bayoni, turk tilining xususiyatlari, tilda va lahjalarda bo'ladigan farqlar haqida aytib o'tadi. Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkizta bo'limga ajratib izohlanadi. Mahmud Qoshg'ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalangan.

Shuni ham aytish joizki, turkiy qabila va xalqlarning eng qadimgi ogʻzaki adabiy yodgorliklarini oʻrganishda “Devonu lugʻatit turk” dagi adabiy materiallar katta ahamiyatga ega. Asardagi ogʻzaki adabiyot namunalarining koʻpi mavsum qoʻshiqlari va peyzaj lirikasi janrlariga kiradi. Bular qadim zamonlardagi kishilarning tabiat hodisalari haqidagi tushunchasi va bu hodisalarga munosabatini ifodalaydi. Asardagi soʻzlarga nazar tashlasak, ularning sof turkona ekanligini tezda fahmlaymiz. Aynan shuning uchun ham u turkiy tillar oʻtmishini yorituvchi oʻxshashi yoʻq asar hisoblanadi. Mahmud Qoshgʻariy asaridan oʻrin olgan turkiy soʻzlar bugungi kunda ham saqlanib qolgan boʻlib, tilimizda unchalik oʻzgarmasdan shundayligicha ishlatilib kelinmoqda. Bunga misol keltiradigan boʻlsak, “un-un, tovush, ovoz, sado”; gapirish, kuylash, qichqirish, yigʻlash va shu kabilar vaqtida yuzaga keladigan va eshitish aʼzolari qabul qila oladigan hodisa; qozoqlar “dibis” turklar esa “ses” deb ishlatadigan “un” soʻzi bugungi kunda badiiy sanʼatimizda koʻproq ishlatiladi. Mahmud Qoshgʻariyning asarida “tilku” yaʼni “tulki” soʻzi ham koʻzga tashlanadi. Bu soʻz bilan xalqimiz qiz bolaga kinoya qilganlar. Biron xotin tugʻganda doydadan “tilkumi tugʻdi azu boʻrimu – tulki tugʻdimi yoki boʻrimi” deb soʻralgan. Yaʼni qizmi yoki oʻgʻilmi degan maʼnoda ishlatilgan. Qizlar aldoqchi va yalinchoq boʻlganlari uchun tulkiga, oʻgʻil bolalar botir boʻlgani uchun boʻriga oʻxshatilgan.¹

Bu anʼana turkiylarning koʻpchiligida, ayniqsa, qozoq, tatar, ozarbayjon va turklarda deyarli saqlanib qolmagan, biroq bu usulda soʻrash oʻzbeklarning odat tusiga kirgan.

“Devonu Lugʻatit Turk” – oʻz davrining ilk ilmiy lugʻati, birinchi mukammal tilshunoslik manbai boʻlib, bugungi kunda ham tilshunoslar, tarixchilar va madaniyatshunoslar uchun qimmatligicha qolmoqda.

Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshgʻariy XI asrda yashagan mashhur olim, tilshunos, geograf va etnograf boʻlgan. U bugungi Qashgʻar (hozirgi Shinjon-

¹ R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, R.Raupova, M.Qurbonova, M.Abuzalova, D.Yoʻldosheva “Hozirgi oʻzbek tili” Toshkent, 2017-yil.

Uygʻur muxtor viloyati) hududida tugʻilgan. Otasi Husayn ibn Muhammad zamonasining obroʻli kishilaridan boʻlib, Mahmud Qoshgʻariyning taʼlim olishi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratgan.

Mahmud Qoshgʻariy bir qancha tillarni chuqur bilgan, xususan, arab, fors va turkiy tillarda mukammal bilimga ega boʻlgan. Uning asosiy maqsadi turkiy tillarning boyligini dunyoga koʻrsatish, xususan, arab olimlariga turkiy tillarning oʻziga xos va mukammal tizimga ega ekanligini isbotlash boʻlgan.

Mahmud Qoshgʻariy asarni arab olimlari uchun yozganini oʻzi ham kirish soʻzida ochiq aytadi. Uning fikricha, turkiy tillar arab tilidan kam emas, balki koʻplab jihatlarda boyroqdir. Shuning uchun ham u:

Turkiy tillarning leksik boyligini koʻrsatish;

Arablar uchun turkiy tillarni oʻrganishda qoʻllanma yaratish;

Turkiy xalqlarning madaniy qadriyatlarini saqlab qolish;

Oʻz davrida mavjud boʻlgan barcha turkiy shevalarni hujjatlashtirish maqsadida asarni yaratgan.

Asarning yozilishi 1072–1074-yillarga toʻgʻri keladi. Mahmud Qoshgʻariy uni Bagʻdod shahrida yozgan va Abbosiylar xalifasiga taqdim etgan.

Asar 3 jildidan iborat boʻlib, taxminan 7500 ga yaqin turkiy soʻzning arab tilidagi tarjimai va izohi keltirilgan. Har bir soʻz:

- Leksik izoh;
- Fonetika;
- Sintaksis;
- Foydalanish konteksti;
- Etnografik va folklor namunalar bilan boyitilgan.

Mahmud Qoshg'ariy har bir so'zni nafaqat tarjima qiladi, balki uning qanday ishlatilishini misollar bilan ko'rsatadi. Ko'plab so'zlarga maqollar, she'rlar, xalq iboralari ilova qilingan. Bu uslub asarni nafaqat lug'at, balki adabiy-antropologik manba darajasiga ko'taradi.

Asarda Qarluq, O'g'uz, Qipchoq, To'los, Chigil, Yag'mo, Uyg'ur, Yettisuv kabi ko'plab turkiy qabilalar va ularning shevalaridagi so'zlar keltirilgan. Bu holat bugungi dialektologiya fani uchun noyob faktlar manbaidir.

Mahmud Qoshg'ariy asarda fonetika, morfologiya va sintaksisga oid terminlarni, tahlillarni qo'llagan. U arab grammatikasi asosida turkiy tillarni tahlil qilgan bo'lsa-da, o'ziga xos metodik usullarni ishlab chiqqan.

Xalq og'zaki ijodining namunalarini saqlab qolgan

Asarda minglab maqollar, topishmoqlar, hikmatli so'zlar, baytlar mavjud. Ular til tarixini o'rganishda ham, xalq ruhiyatini anglashda ham muhim rol o'ynaydi.

Asarning 3-jildida Mahmud Qoshg'ariy ilk marta turkiy xalqlar yashaydigan hududlarning xaritasini chizgan. Bu xarita, "turklar dunyosining markazi" Qashg'ar deb ko'rsatilgan bo'lib, tarixiy geografiya fani uchun bebaho manbadir.

"Devonu Lug'atit Turk" asari qadimgi turkiy tillarning rivojlanishini o'rganishda, ularning o'zaro aloqalari, grammatika tizimi, fonetik xususiyatlari, sintaksis va semantikasini aniqlashda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi tilshunoslikda:

Etnolingvistika

Tarixiy tilshunoslik

Qiyosiy tilshunoslik

Turkologiya yo'nalishlarida bu asar doimiy foydalaniladi.

Asar bir necha asr davomida unutilgan edi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida uni turk, arab va yevropa olimlari qayta kashf etishdi.

1915–1917-yillarda Istambulda Ali Amiri tomonidan topilgan yagona nusxa asosida nashr etilgan.

1939-yili Besim Atalay tomonidan zamonaviy turk tiliga tarjima qilindi.

1960–1970-yillarda turli arab va turk olimlari asarni ingliz, rus, nemis tillariga tarjima qildi.

O‘zbek tilshunoslari – A. Madvaliyev, A. Rustamov, Sh. Rahmatullayev, E. G‘oziyev singari olimlar tomonidan asar chuqur o‘rganilib, qadimgi turkiy tilshunoslik bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalar, maqolalar yozilgan.

Bugungi kunda asarning raqamli nusxalari yaratilgan, onlayn tadqiqotlar uchun imkoniyatlar kengaygan. Yevropa va Osiyo mamlakatlaridagi ko‘plab tilshunoslik markazlarida ushbu asar asosida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu Lug‘atit Turk” asari turkiy tillar tarixining, xalq og‘zaki ijodi va madaniyatining, tilshunoslikning eng muhim manbalaridan biridir. Bu asar nafaqat o‘z davrining madaniy-ma’naviy hayotini aks ettirgan, balki kelajak avlodlar uchun ham ulkan ilmiy va ma’naviy xazina bo‘lib qolmoqda.

“Devonu Lug‘atit Turk” bugungi kunda:

Tarixiy tilshunoslikka asos bo‘layotgan;

Etnik madaniyatni saqlab qolish vositasi;

Milliy tafakkurni o‘rganish manbasi sifatida xizmat qilmoqda.

Shu bois ham bu asarni o‘rganish, uni yosh avlodga yetkazish, undagi boylikni zamonaviy ilm-fan bilan uyg‘unlashtirish eng dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, R.Raupova, M.Qurbonova, M.Abuzalova, D.Yo'ldosheva "Hozirgi o'zbek tili" Toshkent, 2017-yil.
2. Devonu lug'atit turk 1960, I- Mahmud Qoshg'ariy "Turkiy so'zlar devoni"/Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutalliboyev.1-tom. – Toshkent:Fan, 1960.
3. Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'ati-t-turk"/ Nashrga tayyorlovchisi Qosimjon Sodiqov. – Toshkent:G'.G'ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2017.
4. Natan Mallayev "O'zbek adabiyoti tarixi" "O'qituvchi" nashriyoti – 1965.
5. Nasimxon Rahmonov "O'zbek adabiyoti tarixi" o'quv qo'llanma "Sano-standart" nashriyoti. Toshkent - 2017.
6. K. Marqayev "O'zbek etnonimlari. - Qarshi:Intellekt, 2021.